

“Dit navolghende sijn sermoenen ende es wat
verclaers vanden gheboden gods”.

Vijftiende-eeuwse Gentse decaloogsermoenen in hun context

Lisette BLOKKER

Abstract

In 1463, an anonymous Dominican preached thirty-one Middle Dutch Decalogue-sermons in Ghent. The Ten Commandments are extensively explained in those sermons, which were written down by an industrious auditor. In this article, the context and intended public of both the original, oral sermons and the written, re-constructed sermons are examined. It appears they were intended for laymen, probably members of the upper-middle class; the language and content of the sermons indicate this, as well as manuscript features such as the luxurious binding. This is also supported by the context of the sermons, specifically the Middle Dutch preaching and Decalogue traditions, and the activity of the Dominicans in Ghent.

In 1463 predikte een ‘meester lesenciaet inder gotheit’ eenendertig sermoenen over de Tien Geboden. Deze theologisch geschoolde prediker heeft ten minste één van zijn toehoorders geïnspireerd, zelfs zodanig dat die de Middelnederlandse sermoenen heeft vastgelegd in een handschrift dat thans wordt bewaard in de Gentse universiteitsbibliotheek onder de signatuur 2422 (olim G11127). De ijver van de toehoorder heeft erin geresulteerd dat wij een bijzondere bron in handen hebben; hoewel er in de middeleeuwen – met name in de vijftiende eeuw – volop werd gepredikt, komt het weinig voor dat sermoenen werden vastgelegd in de vorm waarin we ze in handschrift 2422 aantreffen.

De eenendertig sermoenen vormen een gestructureerd geheel rond één onderwerp – de Decaloog. De Tien Geboden worden systematisch behandeld en worden ingeleid door twee sermoenen over de ‘gheboden int ghemeene’ (f.5ra). Het is duidelijk dat de sermoenen als geheel zijn geconcipeerd en in het handschrift zijn vastgelegd volgens een vooropgezet plan, dat waarschijnlijk al ten grondslag lag aan de gesproken sermoenen. Het handschrift vormt zo een prekenbundel of -cyclus (Zieleman 1978, 44-45; Mertens 2009, 32-33 & 64). Preken in cycli kunnen georganiseerd worden rond de liturgie of een preekonderwerp, het *propositum*. In handschrift 2422 is dat de Decaloog. Het handschrift moet daarom een propositionele prekenbundel worden genoemd. Daarvan zijn er in het Middelnederlands, uit de periode van voor 1500, maar

weinig.¹ Bovendien weten we dankzij het colofon van het handschrift dat de sermoenen daadwerkelijk zijn uitgesproken. Dat geldt voor de meeste preekcycli niet; ze waren doorgaans bedoeld als lectuur voor leken of als modellen waaruit priesters konden putten voor hun preken (Zieleman 1978, 44-45; Mertens 2009, 20 & 66).

Zodoende trekt handschrift 2422 in de eerste plaats door zijn vorm de aandacht. Hetzelfde geldt voor de inhoud. De Decaloog was in de vijftiende eeuw een relatief nieuw stofcomplex. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw begonnen de Tien Geboden langzaam maar zeker de Zeven Hoofdzonden te vervangen als belangrijkste catechetische lijst. Dat leidde ertoe dat de geboden in de vijftiende eeuw het voornaamste rijtje vormden, in plaats van de hoofdzonden. Vanaf de veertiende eeuw vond de Decaloog ook een plaats in de Middelnederlandse catechetische literatuur (Desplenter 2010, 5-9). Handschrift 2422 staat aan het eind van die ontwikkeling: het is het enige bekende Middelnederlandse handschrift dat geheel is gewijd aan een Decaloog-preekcyclus.²

Het moge duidelijk zijn dat handschrift 2422 binnen het onderzoek naar zowel de ontwikkeling van de Middelnederlandse preek als naar de Decaloog in de volkstaal de aandacht verdient. In dit artikel staat de vraag naar de context en de functie van het handschrift centraal. Allereerst zal het handschrift geïntroduceerd en in zijn context gesitueerd worden. Daarbij zal de aandacht uitgaan naar de Decaloog en de middeleeuwse preek. De Gentse dominicanen, bij wie de sermoenen zijn gepredikt, zullen eveneens de revue passeren. Tot slot komen de functie van de sermoenen aan bod, evenals hun geïntendeerde publiek en de gebruikers van het handschrift.

HANDSCHRIFT 2422

Hoewel handschrift 2422 veel van zijn ontstaansgeschiedenis verborgen houdt, geeft het middels tekstuele en fysieke aanwijzingen enkele zaken bloot. Belangrijk in dit opzicht is het colofon van het handschrift (f.5ra).³

¹ Zieleman (1978, 29-30) noemde handschrift 2422 de enige bekende Middelnederlandse propositionele prekenbundel van voor 1500. Er bestaat echter nog een handschrift (Leeuwarden, Tresoar Frysk Histoarysk en Letterkundich Sentrum, 683) waarin, naast een (gedeeltelijk) evangelieharmonie en een aantal devote teksten, tien preken over de Tien Geboden zijn vastgelegd, waarbij elk gebod één preek beslaat. Dat handschrift wordt gedateerd rond 1450 (Sherwood-Smith e.a. 2008, V 556-559).

² In het repertorium van Middelnederlandse preken van voor 1550 (Sherwood-Smith e.a. 2003-2008) is althans geen enkel ander handschrift te vinden dat volledig is gewijd aan preken over de Decaloog. Het enige andere handschrift waarin een preekcyclus met de Decaloog als onderwerp te vinden is, bevat ook andere teksten (zie noot 1).

³ De vraag rijst welke terminologie van toepassing is op deze paratekst aan het begin van het handschrift. Met het gebruik van de term 'colofon' volg ik de auteurs van het repertorium van Middelnederlandse preken van voor 1550 na (Sherwood-Smith e.a. 2003-2008, V 396).

Dit navolgende sijn sermoenen ende es wat verclaers van den gheboden gods. Si waren ghedaen te Ghent ten predicaren, int tjaer ons heeren duust.cccc.lxiii., van enen meester lesenciaet in der godheit.⁴

Hieruit blijkt dat de Decaloogsermoenen in het handschrift door een ‘meester lesenciaet in der godheit’ gepredikt zijn; de predikant had een graad in de theologie behaald. Verder leert het opschrift ons dat de sermoenen in 1463 te Gent gepredikt zijn, bij de dominicanen.⁵ Op f.5vb leest men nog dat ‘dese gheboden die hier volghen waren ghepredict in een vastene’. De sermoenen zijn in 1463 dus gepredikt tijdens een vastenperiode. In de vastentijd werden predicaties in de Lage Landen het best bezocht. De term ‘predicatie’ wordt binnen het onderzoek naar Middelnederlandse preken – en binnen dit artikel – gebruikt voor het orale, uitgesproken sermoen. Daarnaast staat het geschreven, literaire sermoen: de preek. De predicatie is gericht op een concreet aanwezig publiek, de preek op een veelal anoniem lezerspubliek (Zieleman 1978, 9; Mertens 2009, 10).

In de drukbezochte vastentijd voor Pasen werden vaak cycli gepredikt. Iedere dag kon men een predicatie bijwonen. Penitentie was een centraal onderwerp, waardoor de predicaties functioneerden als voorbereiding op de jaarlijkse biecht die met Pasen moest worden afgelegd (Martin 1988, 388; Taylor 1992, 16-18; Bosma 2001, 332). Waarschijnlijk vormen de sermoenen in handschrift 2422 een dergelijke vastencyclus: het onderwerp van de sermoenen – de Decaloog met veel aandacht voor biecht, boete en penitentie – wijst hierop.⁶

De preken in handschrift 2422 zijn niet door de predikant zelf opgeschreven. Dat blijkt uit een deel van de korte epiloog (f.223vb-224ra):

Hier henden de sermoenen de welke ghepredict waren int jaer voeren genoumt. Thuent datter in te begripene es, en legghet niet toe den ghenen diet predicte, maer den ghenen diese hoerde ende hoverstelde.⁷

⁴ In citaten uit het handschrift zijn de afkortingen opgelost. Gebruik van *ij/ij/y* en *u/v/w*, interpunctie en hoofdlettergebruik en zijn aangepast aan modern gebruik. Rubricatie en lombarden zijn niet overgenomen.

⁵ Het Middelnederlandse ‘predicaren’, te vertalen als predikers of predikheren, werd vooral gebruikt ter aanduiding van de dominicanen, destijds bekend als predikheren. Zie het Online MNW (Middelnederlands Woordenboek), s.v. ‘predicare’.

⁶ Op f.41va wordt de vasten uitgelegd: ‘De apostel seit: “eer wij dat helich sacrament ontfaen, so behoeren wij ons met allen reine te makene ende veel penitencien te doen ende oec veel wercken van verdienten”. Daeromme sijn de heliche vastenen voer den Paesschen gheordineert.’ Ook dit wijst erop dat de sermoenen voor Pasen zijn gepredikt.

⁷ De Vlaamse ‘h’ voor ‘henden’ en ‘hoverstelde’ kan worden weggelaten bij de lezing. *Thuent*, mogelijk een schrijffout van de kopiist, kan worden vertaald als ‘hetgeen’. *Begripen* betekent bevatten of inhouden (Online MNW, s.v. ‘begripen’, pnt. 4). *Legghet* [...] *toe*, van ‘toeleggen’, moet worden gelezen als toeschrijven aan, of op rekening stellen van (Online MNW, s.v. ‘toeleggen’, pnt. 5). *Hoverstellen*, tot slot, moet worden gelezen in de betekenis van het Middelnederlandse *oversetten* (Online MNW, s.v. ‘overstellen’, vgl. ‘oversetten’ pnt. 6) en betekent als zodanig ‘op schrift stellen’. Het citaat kan los worden vertaald als: ‘Hier eindigen de sermoenen die gepredikt werden in het eerder genoemde jaar. Hetgeen dat erin is gevat, schrijf het niet toe aan degene die het predikte, maar aan degene die ze [de sermoenen] hoorde en op schrift stelde.’

Een anonieme toehoorder, ‘den ghenen diese hoerde ende hoverstelde’, heeft de predicaties dus opgeschreven. Over de wijze waarop toehoorders predicaties omzetten in preken bestaat veel discussie, met name in het Middelhoogduitse prekenonderzoek. Het is lastig voor te stellen dat men een hele preek kon onthouden en opschrijven. Bovendien lijkt het onwaarschijnlijk dat toehoorders tijdens de predicatie aantekeningen maakten op een wastafeltje. Mogelijk kreeg men nadien hulp van de predikant, oraal of door het ter beschikking stellen van de predicatietekst – de tekst die de predikant had geschreven en die hem ondersteunde tijdens de preek. Ook wordt geopperd dat middeleeuwse toehoorders wel degelijk in staat waren de predicatie in grote lijnen te onthouden, om die later in eigen woorden te ‘recomponeren’ (Stoop 2009, 133-134; Mertens 2009, 17-30).

Handschrift 2422 is door een toehoorder vastgelegd die de preken daadwerkelijk heeft gehoord. Het is mogelijk dat die een en ander heeft gereconstrueerd met behulp van zijn geheugen, al dan niet ondersteund door aantekeningen die tijdens het luisteren werden gemaakt. Het is echter niet uit te sluiten dat de toehoorder (ook) gebruik heeft gemaakt van de aantekeningen of aanwijzingen van de predikant. Hoe dan ook, handschrift 2422 kent een meervoudig auteurschap. De predikant is de *auctor intellectualis*, hij is verantwoordelijk voor het creëren van de predicaties. De toehoorder kan worden gezien als redacteur, die niet de grote gedachtenlijnen bepaalt, maar wel verantwoordelijk is voor de formuleringen en handschriftelijke weergave (Mertens 2009, 21). Zowel de auteur-predikant als de redacteur-toehoorder beoogden bepaalde functies voor de sermoenen. Daarom is het van belang het onderscheid tussen preek-predicatie en predikant-toehoorder te blijven maken bij het trachten te achterhalen van de functie en het geïntendeerde publiek van de sermoenen. Tevens moet opgemerkt worden dat de predicaties van de *auctor intellectualis* via de preken ongrijpbaar zijn. Zoals Zieleman stelt, zijn gerecomponeerde preken – preken gebaseerd op predicaties – representaties van hun orale bron, zij het in min of meerdere mate defectueus (Zieleman 1993, 85-86). Wanneer men spreekt over het publiek en functie van de predicaties is voorzichtigheid geboden.

De Gentse universiteitsbibliotheek heeft het bezit van handschrift 2422 te danken aan bibliothecaris Ferdinand van der Haeghen. Hij schonk het handschrift eind 1870 aan de universiteit (Van Ruymbeke 1955, 1 & 15). Naast Van der Haeghen is er één andere bezitter bekend: zuster Janneken Brauwers. Daarvan getuigt een eigendomsmerk in een zeventiende-eeuwse hand op f.1r: ‘Desen bouck behoort toe zuster janneken Brauwers’. Hierop volgt een tekstje in dezelfde zeventiende-eeuwse hand, mogelijk die van zuster Janneken zelf, waarin wordt uitgeweid over het belang van het voorkomen van zonden, de vergankelijkheid van de wereld en het belang van studeren (f.1r-va). Dat laat-

ste blijkt onder andere uit de zinsnede ‘om die wijsheit te vermeerene, ghenen tijt en es te latene om te leerene’ (f.1rb). Het lijkt erop dat zuster Janneken het handschrift ter studie heeft gebruikt.

Wie het handschrift heeft geschreven of laten schrijven, is onbekend. Duidelijk is wel dat die persoon de nodige aandacht aan de codex heeft geschonken of laten schenken. Het manuscript bevat drie blauwe initialen met rood en paars penwerk (f.5ra), heeft brede marges en de snede is geciseleerd en verguld geweest. De originele, lederen band is een kunststukje, waarvoor de Brugse binder Jan Guilebert verantwoordelijk is geweest. De paneelstempel waarmee de band is versierd, bevat naast patronen van dieren en ranken Guileberts naam: IOHANNES GVILEBERT. De binder maakt zich nog eens bekend op de rectozijde van het achterste schutblad, waar ‘Jan Guillebert die men heet Meese heft desen bouc ghebonde’ staat geschreven.

Guilebert, bijgenaamd Meese, was actief van 1465 tot 1489. Vanaf 1469 werkte hij onafhankelijk in de Brugse boekhandel, waar hij onder andere opdrachten kreeg van de Sint-Salvatorskerk (Needham 1979, 94). Enkele banden van Guilebert zijn overgeleverd, waaronder een handschrift (c.1480-1490) dat een deel van Jean Mansels († c.1473) *Fleur des histoires* bevat. Dat werk was in de vijftiende eeuw populair aan het Bourgondische hof. Het *Fleur*-handschrift met Guileberts band was in het bezit van een onbekende, wiens wapen en wapenspreuk ongeïdentificeerd zijn.⁸ Guilebert had dus ook adellijke opdrachtgevers. De andere door Guilebert gebonden manuscripten zijn van religieuze aard. Het gaat om een Latijns-Nederlands getijdenboek, een Latijns getijdenboek, een missaal en een ‘expositie’ op het Pater Noster.⁹ Dat laatste handschrift is vervaardigd in opdracht van twee Brugse regularissen van het Sint-Magdalenaconvent (Sherwood-Smith e.a. 2008, VI 277-280). Religieuzen, die overigens vaak van edele afkomst waren, vielen dus ook onder Guileberts klantenbestand.

Mede dankzij de luxueuze band van Guilebert kunnen we handschrift 2422 plaatsen in de hogere sociale, al dan niet religieuze kringen van het Vlaamse stedelijk leven. Dat Guilebert vooral in Brugge actief was, hoeft niet te betekenen dat handschrift 2422 daar vervaardigd is. Er is van Guileberts tijd- en vakgenoot Lievin Stuvaert bekend dat hij zowel in Brugge als in Gent als binder werkte (Reynaert 2004, 92-93). Mogelijk was dit tevens het geval voor Guilebert, of is het werk ter binding naar Brugge gestuurd. Het lijkt evenwel

⁸ Het betreft handschrift Brussel, KBR, IV 669. Zie over het handschrift en de *Fleur des histoires*: Wijsman 2008, m.n. 23, 65 & 70; Wijsman 2010, 449; en Boulton 2015, 225.

⁹ Respectievelijk MS. Morgan 972; Toledo, Kathedraal 39:4; Princeton UL, Garrett 50; Parijs, BA 8211. Voor een lijst van werken met banden gerelateerd aan Guilebert, zie de webpagina over Guilebert van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta & Impressa*: <<https://bnm-i.huygens.knaw.nl/lexicontermen/LEXI000000006362/>> (geraadpleegd 25-05-2016). Op de lijst ontbreekt Morgan 972, hierover: Needham 1979, 92-95.

waarschijnlijk dat handschrift 2422 in Gent vervaardigd is, omdat de sermoenen daar gepredikt en gehoord werden.

Aangezien Guilebert tussen 1465 en 1489 actief was, moet handschrift 2422 in die periode zijn gebonden. Mogelijk is het al eerder vervaardigd; het was niet ongewoon om handschriften pas enkele jaren na het schrijven te laten (her)binden. Het watermerk in de codex, een kruik met één hengsel en een deksel met kruis, wordt in 1469 gevonden in een handschrift met onbekende origine. Het wordt eveneens in 1471 te Leuven en 1474 te Mechelen gevonden.¹⁰ De datering ligt zodoende tussen 1463 en 1489. Mogelijk kan die iets versmald worden. Eén van de door Guilebert gebonden handschriften, het Latijns-Nederlandse getijdenboek, Morgan 972, is qua band en bindwijze bijna identiek aan handschrift 2422. Dat werk is tussen circa 1460 en 1470 gebonden (Needham 1979, 92-95). Die informatie, samen met het watermerk, zou erop kunnen wijzen dat handschrift 2422 tussen 1463 en circa 1470 is ontstaan.

DE *DECALOG* IN HANDSCHRIFT EN ONTWIKKELING

Ofschoon niet altijd duidelijk is wat in de preken door de toehoorder is ge(re)construeerd en wat door de predikant zelf is gecomponeerd, staat vast dat beide 'auteurs' de Tien Geboden de aandacht waard vonden. Dat de Decalooog het onderwerp is van eenendertig middeleeuwse preken is niet zo vanzelfsprekend als het mogelijk lijkt. Gedurende een groot deel van de middeleeuwen fungeerden de Zeven Hoofdzonden namelijk als belangrijkste catechetische lijst. De Tien Geboden werden problematisch geacht, omdat zij als wet aan het joodse volk waren gegeven. Het Nieuwe Testament gaf nieuwere, volledig christelijke leefregels, zoals het dubbele liefdesgebod (Desplenter 2010, 5-6; Bast 1997, 32-34; Bossy 1988, 220-221).

Desalniettemin had de Decalooog aantrekkingskracht. In tegenstelling tot de Zeven Hoofdzonden zijn de geboden terug te vinden in de Bijbel. Ze vormen Gods wet, door Hem uitgesproken. Bovendien kon die wet goed naar leken gecommuniceerd worden; de geboden zijn minder abstract dan de hoofdzonden (Smith 2014, 3-5; Bloomfield 1952, 219 & 432). Daarbij gaven de geboden houvast in crisistijd. Zo gaf het vierde gebod, eer uw vader en moeder,¹¹ autoriteiten een belangrijk argument om gehoorzaamheid te eisen.¹² Hiervoor

¹⁰ Hiervoor is de online *Wasserzeichensammlung* van Piccard geraadpleegd (25-05-2016): <<http://www.piccard-online.de/struktur.php?sprache=>>>

¹¹ Voor de volgorde van de Tien Geboden zoals die in dit artikel en het handschrift wordt aangehouden, zie de bijlage.

¹² Zo ook in handschrift 2422. Twee sermoenen betreffen het vierde gebod, waarvan het eerste ingaat op de wijze waarop men de ouders moet eren. In het tweede (f.154ra-161ra) wordt uitgelegd dat men op aarde drie vaders heeft: de natuurlijke vader, de geestelijkheid en de wereldlijke vorsten. Allen moeten gehoorzaam en geëerbiedigd worden.

kennen de Zeven Hoofdzonden geen equivalent (Bast 1997, 40-44 & 108-111). Vanaf de twaalfde eeuw trad de Decaloog steeds meer naar de voorgrond van de catechese. Dat proces werd in gang gezet aan de universiteit van Parijs en de kathedraalschool van Chartres, onder andere door Petrus Lombardus (†1160). Het vierde Concilie van Lateranen (1215) was eveneens van belang voor de rol van de Decaloog. Het befaamde decreet 21, waarin iedereen verplicht werd eens per jaar – tijdens Pasen – te biechten, resulteerde erin dat zowel priesters als leken op de hoogte moesten zijn van wat zondig was en dus opgebiecht moest worden. De Decaloog werd als hulpmiddel ingezet om leken en lagere clerici te onderrichten in de zondenleer en werd zo onderdeel van het catechese-offensief dat zich na 1215 ontvouwde (Bast 1997, 2-6 & 34-36; Pansters 2007, 77-80).

De bedelorden speelden een belangrijke rol in de verspreiding van de Decaloog. Zij brachten de Decaloog-catechese in de volkstaal naar de lagere clerus en de leek. Vanaf de veertiende eeuw werden veel volkstalige werken voor leken geproduceerd, waarin onder meer de Decaloog van belang was (Bast 1997, 8-14; Pansters 2007, 116). Vanaf de vijftiende eeuw eisten de geboden hun plek als belangrijkste moraliserende lijst op, hoewel de hoofdzonden geenszins het veld ruimden.¹³ Daarbij rest de vraag tot in hoeverre de gewone leek de Decaloog als voornaamste morele richtlijn zag. In volkstalige werken en werken van seculiere auteurs bleven de Zeven Hoofdzonden tot in de late middeleeuwen prominenter dan de Tien Geboden. Als de Decaloog voorkwam in moraliserende werken die voor leken bedoeld waren, moesten die worden uitgelegd, onder andere door te benadrukken dat de Decaloog niet enkel voor joden was bedoeld (Desplenter 2010, 7-10; Bloomfield 1952, 99; Bossy 1988, 215).

In handschrift 2422 wordt de Decaloog in de eerste twee sermoenen ingeleid en verklaard. Er wordt onder meer uitgelegd waarom men zich aan de geboden dient te houden en hoe die zich verhouden tot andere (wereldlijke) wetten. Hierbij worden veel concrete en oudtestamentische voorbeelden gegeven. Bovendien worden alle geboden benoemd en wordt uiteengezet hoe het geheel van geboden in elkaar steekt. Zo behoren we de eerste drie geboden ‘te doene te gode waert’ en behoren de laatste zeven ‘tot onsen hevenmenschē’ (f.12vb). De joodse origine van de geboden wordt niet genegeerd, maar wanneer het belang van de geboden uitgelegd wordt, koppelt de predikant dat niet direct aan de joodse achtergrond van de Wet. Er worden allerlei argumenten geleverd waarom het van belang is de geboden na te leven, waarbij het eerbie-

¹³ Over het naast elkaar bestaan van de Zeven Hoofdzonden en Decaloog zijn aanwijzingen te vinden in handschrift 2422, waarvan de opvallendste op f.59rb: ‘In dit ghebot [het eerste] es verboden de sonde van hoverdien ende de sonde van traecheden; die sauden hier te lanc vallen te verclarene, maer daer es int beede af verclaert in ander vastenen, als men van den vii dootsonden predicte’. De predikant verwijst hier naar een vastenpredicatie(cyclus) die eerder is gehouden voor zijn publiek, mogelijk door hemzelf.

digen van God en het vooruitzicht op het hiernamaals een belangrijke rol spelen, zoals wordt samengevat op f.10vb-11ra: ‘Ons es van noede dat wij de gheboden gods weten ende houden, om datse ons god bevolen heeft ende om dat groete profijt datter af comt’. Er wordt geen gewag gemaakt van het idee dat de geboden problematisch zouden kunnen zijn wegens hun oudtestamentische afkomst.

Na de twee inleidende sermoenen komen de individuele geboden aan bod. De eerste drie, de geboden aangaande God, krijgen de meeste aandacht. Het eerste en derde gebod (één god aanbidden, de heilige dag houden) worden elk in maar liefst zeven preken behandeld. Aan het tweede gebod, eerbiedig de naam Gods, worden vijf preken gewijd. De zeven geboden die gericht zijn op de medemens, worden in slechts tien van de eenendertig preken besproken. Daarvan zijn er vier toebedeeld aan het zevende gebod (gij zult niet stelen), dat daarmee het uitgebreidst behandelde gebod aangaande de medemens is. Het negende en tiende gebod (geen onkuisheid en geen goed van uw naaste begeren) worden samen in één preek besproken.¹⁴

Dat het negende en tiende gebod werden samengevoegd, is niet ongewoon (Troelstra 1903, 142-143). Opvallender is dat het zevende gebod relatief veel aandacht opeist. De meeste theologisch geschoolde commentatoren schreven betrekkelijk veel over het achtste gebod, niet vals getuigen (Smith 2014, 154). Hierin toont de cyclus overeenstemming met de prekenbundel van Hendrik Herp (†1478), een Noord-Brabantse franciscaan die 221 Latijnse modelpreken over de Decaloog schreef. Herp schonk, net als de auteur van de preken, relatief veel aandacht aan het zevende gebod (Van Ruymbeke 1955, 47).¹⁵ Als geschoold theoloog zal de predikant van handschrift 2422 bekend zijn geweest met de aandachtsverdeling van de commentatoren. Dat hij zijn werk anders indeelde, zal geen toeval zijn geweest. Mogelijk kende de predikant Herps werk. In ieder geval vond hij de onderwerpen die hij binnen zijn bespreking van het zevende gebod kon behandelen relatief belangrijk voor zijn publiek. De sermoenen over dit gebod handelen over ‘wat diefte es’, kopen en verkopen, woeker en ‘restoer’ (vergoeding) doen – het laatste is nodig wanneer tegen het gebod is gezondigd. De sermoenen zijn zodoende sterk gericht op koopmanschap.

In de preken wordt veel aandacht besteed aan het identificeren van zonden tegen de geboden, waarbij het handelen van het publiek centraal staat. Daarmee sluiten ze nauw aan bij de doorgaans op leken gerichte moralistische Middelnederlandse literatuur uit de veertiende en vijftiende eeuw. Daarin werden

¹⁴ Zie de bijlage voor een overzicht van de verdeling van de geboden over de preken.

¹⁵ Van Ruymbeke 1955, 47. Het werk van Herp dat de gebodensermoenen bevat, de *speculum aureum de praeceptis divinae*, is niet in moderne editie verschenen. Voor meer over Herp en zijn werken, zie: Dlačačová 2014.

onder andere de geboden aangegrepen om het publiek te confronteren met grote en kleine zonden, en werd per gebod gedetailleerd beschreven welke overtredingen men kon begaan (Bange 2007, 18).

De predikant beschreef nauwgezet hoe zijn publiek zich aan de geboden moet houden, welke zonden er tegen de geboden bestaan en hoe men moet omgaan met begane zonden. De stichting van de gelovigen over de juiste levenswandel lijkt het hoofddoel van de predikant te zijn geweest, waarvoor hij de Decaloog als catechetisch middel heeft gekozen. Volgens hem kan men door het naleven van de geboden een plek in de hemel verkrijgen: 'die de geboden gods hauden, sij sullen hebben dat ewich leven up dat si perserveren in de gheboden god' (f.8vb). Toch achtte de predikant de kans groot dat het fout ging. Daarom beschreef hij uitgebreid op welke manieren men kan zondigen en hoe men daarvoor penitentie moet afleggen. De preken lezen daardoor soms haast als zondenspiegel. Zo sluit handschrift 2422 nauw aan op de ontwikkeling van de Decaloog tot belangrijkste catechetisch rijtje.

PREDIKING EN DOMINICANEN

Het catechese-offensief dat bedoeld was om iedere leek en geestelijke te instrueren over de biecht en bijbehorende geloofsleer werd grotendeels gedragen door preek en predicatie. Vooral dominicanen en franciscanen gebruikten prediking als middel om de noodzakelijke kennis rond biecht, gebod en zonde te verspreiden onder de minder geleerde mens (Warnar 1993, 47-48).¹⁶ Overgeleverde middeleeuwse preken bestaan voor het overgrote deel uit themapreken waarin een Bijbelvers of deel daarvan wordt behandeld. Het thema wordt vervolgens in punten verdeeld en uitgewerkt. Die puntsgewijze uitwerking noemt men de *divisio* (Zieleman 1993, 74-75; Taylor 1992, 61). De preken in handschrift 2422 volgen een dergelijke opzet; telkens wordt het *propositum* van de preek uitgewerkt in punten. Het preekonderwerp is steeds een gebod of een kleiner onderwerp binnen een gebod. Zo hebben de preken over het eerste gebod de volgende sub-onderwerpen: het geloof, de hoop, de minne Gods, hoe men God met het lichaam moet dienen, hoe men God met goed moet dienen en het verbod op het aanbidden van 'vremde goden'.

Vanaf de veertiende eeuw groeide het idee geleidelijk dat de preek of predicatie geen theologisch of esthetisch kunststukje moest zijn. Prediking moest zich richten op de behoeften van het publiek. Vanuit deze notie ontstond de lekenpreek, waarin het taalgebruik werd aangepast aan een (relatief) onge-

¹⁶ De vervaardiger van de sermoenen was het ermee eens dat prediking een goed middel was om religieuze kennis onder leken te verspreiden: 'die nit gheleert sijn, hem lieden es groeten noet dat sij de sermoenen hoeren. Want die de gheboden gods niet en weten ende breken, sij doen also wel dootsonde als die se weten ende breken' (f.104vb-105ra). Soortgelijke opmerkingen zijn te vinden op f.101ra, 104va, 105va-b en 124rb.

schoold publiek en waarin concrete voorbeelden en exempla vaak werden aangewend. Exempla werden ingezet om de aandacht van het publiek te trekken of ingewikkelde punten te verduidelijken. Bovendien werd de preekinhoud aangepast; preken voor een grotendeels ongeletterd lekenpubliek gingen niet diep in op scholastieke debatten of academische argumenten en de discussie werd gevoerd in termen die voor het publiek begrijpelijk waren (Zieleman 1993, 75; Taylor 1992, 67-68 & 83).

Preken en predicaties werkten als praktische gidsen voor het juiste christelijke leven. De predikant vertelde, vaak aan de hand van catechetische rijtjes als de Tien Geboden, wat men moest doen en laten. Het ging erom het geloof van het publiek te bevorderen, maar tegelijkertijd lag de nadruk op de juiste handelwijze ten aanzien van de medemens, God en de kerk. Daarbij wisten predikanten dat hun luisteraars niet allemaal even devoot waren (Martin 1988, 355-359; Taylor 1993, 120). De verwachtingen van God werden dan ook vaak beschreven als realistisch; Hij wist dat men zondigde en was te allen tijde tot vergeving bereid, mits een zondaar zich volledig op zijn verlossing richtte (Taylor 1993, 84 & 104). Dit blijkt ook in handschrift 2422 het geval, waar men op f.27rb leest: 'de ontfaermherticheit gods es veel meerder dan sijn gherechtigheit, wilter hem een mensche toekeeren'. De god in de laatmiddeleeuwse preek was er één van twee gezichten, de strenge oudtestamentische God en de nieuwtestamentische liefdevolle Vader (Taylor 1993, 120). De laatste had, ook in handschrift 2422, doorgaans de overhand.

Predikanten konden aannemen dat iedereen wel eens zondigde. Om dat zoveel mogelijk te voorkomen, moest men bijvoorbeeld de Tien Geboden naleven. Daarnaast waren de sacramenten een belangrijke leidraad in het christelijk leven. Vooral boetedoening was van groot belang, gezien dit sacrament een bijna continue rol speelde in het leven van de gelovige. Berouw, biecht en penitentie waren in veel preken daarom belangrijke onderwerpen, met name tijdens de vasten voor Pasen, wanneer men op het punt stond naar de jaarlijkse biecht te gaan (Taylor 1993, 124-128; Martin 1988, 388-389). Die onderwerpen spelen in handschrift 2422 een belangrijke rol en krijgen elk een sermoeen toebedeeld.¹⁷

Prediken gebeurde in de late middeleeuwen steeds vaker in de volkstaal. Aan die ontwikkeling is sterk bijgedragen door de bedelorden, die voorstander waren van vernaculaire prediking – zowel oraal als op schrift. In het Middelnederlands kwam de geschreven preektraditie vanaf de late vijftiende eeuw echt op gang, veel later dan in de omliggende taalgebieden. Er bestaan wel

¹⁷ Berouw, biecht en penitentie worden achtereenvolgens besproken onder het derde gebod. De preken zijn voorzien van de volgende opschriften: 'Noch up dat derde ghebot ende dat van berauwensse' (f.119rb), 'Noch van den derden ghebode ende es van der biechten' (f.127va), 'Noch up dat derde ghebot ende dat van der penitencien' (f.136va).

Middel nederlandse preken (verzamelingen) van voor de vijftiende eeuw, zoals de Limburgse sermoenen, maar van een continue, bloeiende traditie was pas vanaf de late vijftiende eeuw sprake (Scheepsma 2005, 8 & 36-39).

De sermoenen in handschrift 2422 zijn uitgesproken bij de Gentse dominicanen. De dominicanen, ook wel predikheren, waren grote voorstanders van prediking als middel om het juiste geloof uit te dragen (Simons 1991A, 23-25; Smith 2014, 87). De predikheren wilden het geloof dat zij uitdroegen ook naleven. In de veertiende eeuw was de kloostertucht echter verslapt in veel dominicanerkloosters. Halverwege de vijftiende eeuw, vlak voordat de sermoenen uit handschrift 2422 gepredikt werden, ontstond er als reactie op die verslapping een hervormingsbeweging die zich door heel Europa verspreidde. Men streefde naar het herstel van de kloostertucht en de oude idealen van de orde.¹⁸

In Gent, waar de dominicanen zich vanaf 1228 hadden gevestigd, werden die hervormingen aangewakkerd door Johannes Utenhove, of Ioannes Excuria (†1499). Hij trad rond 1440 in het klooster en behaalde in 1452 zijn licentiaat in de godheid – het is niet ondenkbaar is dat hij de predikant van de sermoenen is.¹⁹ Hij werd in 1456 prior van het Gentse klooster en voerde stevige hervormingen door – met groot succes. In 1471 schreef hij een traktaat over de hervormingen, dat hij opdroeg aan Karel de Stoute (Arts 1913, 108-113; Simons 1991B, 49; De Mecheleer 2000, 254). Utenhove had, net als de andere Gentse dominicanen, goede contacten met de Gentse elite en zelfs met de Bourgondische hertogen. De dominicanen genoten bijgevolg een vooraanstaande positie, wat onder andere blijkt uit de invloed die zij konden uitoefenen op het Sint-Elisabethbegijnhof (De Mecheleer 2000, 254-255; Simons 1991B, 45-50).

Dat de sermoenen in handschrift 2422 midden in een hervormingsperiode gepredikt zijn, is niet verwonderlijk. In de late middeleeuwen nam de vraag naar en verspreiding van catechetische werken toe. Die toename loopt parallel met de kloosterhervormingen, en is daar mogelijk een reactie op of gevolg van (Bast 1997, 46-47). Ook in de Lage Landen ziet men in de tijd van de kloosterhervormingen – de late vijftiende eeuw – een gestegen behoefte aan preek-literatuur, met name binnen conventen (Mertens 2009, 41). Handschrift 2422 is binnen die context te situeren.

¹⁸ Arts 1913, 104-107; Simons 1991A, 32-33; Dlabáčová 2014. Voor meer over de laatmiddeleeuwse Europese observantiebeweging, zie: Mixson & Roest 2015.

¹⁹ Op deze mogelijkheid wees Eva Maenhaut in haar masterthesis over handschrift 2422 (Maenhaut 2013, 22). Het is ook mogelijk dat een rondreizende predikant de sermoenen predikte, gezien in de steden, met name in vastentijd, vaak predikanten van buitenaf actief waren (Taylor 1992, 20 & 36). Daarnaast was Utenhove niet de enige meester licentiaat in het Gentse dominicanenklooster: een andere licentiaat was bijvoorbeeld P. Nicolaas Brughman, die in 1464 op de Vrijdagmarkt te Gent tot kruistocht opriep. Desalniettemin valt op dat in documenten Utenhove regelmatig 'meester' of 'magister' wordt genoemd (Arts 1913, 122-125, 113 & 120-121).

PUBLIEK EN GEBRUIKERS

De Gentse dominicanen predikten voor het gewone volk, maar richtten zich daarnaast op hun medebroeders, lagere clerici en semi-religieuzen, zoals de leden van het Sint-Elisabethbegijnhof. De vraag rest voor wie de sermoenen bedoeld waren – zowel de ‘oorspronkelijke’ predicaties als de preken.

In de preken komen veel groepen voorbij waarvan we kunnen aannemen dat ze eveneens in de predicaties aan bod zijn gekomen. Opvallend is dat de sermoenen regelmatig gericht zijn op gezin en huishouden. Ouders, hoofden van uitgebreide huishoudens en kinderen passeren de revue, en worden meermaals rechtstreeks aangesproken. Hiervan is een voorbeeld te vinden op f.82vb, waar wordt geklaagd over de mate waarin kinderen zweren: ‘och ghij vader ende ghij moeder, wat sult ghij te verantwoerden hebben, dat ghij hu kinderen aldus laet up wassen’. Ook het huwelijk wordt besproken. Zo wordt in een sermoeen over het tweede gebod uitgelegd dat het lichaam van een vrouw haar echtgenoot toebehoort en vice versa, wat betekent dat gehuwden niet zo maar hun zuiverheid aan God mogen beloven (f.86rb-va).

Er wordt in de preken benadrukt dat het van belang is de geestelijkheid te eerbiedigen en gehoorzamen, zelfs als een individuele geestelijke slecht is of in zonde leeft. Men mag geestelijken, zondig of voorbeeldig, niet beoordelen of veroordelen: ‘Ende al sijn de priesters quaet, daer omme en sult ghij se niet vonnessen, maer wij staen tot haren vonnessen’ (f.158vb). Naast de geestelijkheid dient men de bekleeders van bestuursfuncties – schepenen, burgermeesters, vorsten, heren, koningen en anderen in ‘officie’ – te eerbiedigen. De ‘gewone’, wereldlijke mens komt ook aan bod, vaak in de context van een voorbeeld of praktisch handvat voor het naleven van een gebod of begaan van een zonde. Daarnaast worden veel beroepsgroepen besproken: kooplieden, ambachtslieden, rechters, advocaten, beulen, testamentair executeurs, boeren, chirurgijns en barbiers, stalknechten, vleeshouwers, schoenmakers, herbergiers, haringvissers en (loon)arbeiders.

Kooplui krijgen veel aandacht binnen de bundel. Er is zelfs een heel sermoeen aan handel gewijd (f.183ra-189va). Handelaren schijnen relatief gemakkelijk in zonde te vervallen: de preek over kopen en verkopen heeft als opschrift ‘Noch vanden vii^{sten} ghebode: als van der dieften ende es van coepene ende van vercoepene’. Handel en diefstal liggen kennelijk dicht bij elkaar. Bovendien blijken kooplieden geneigd tot het zweren van (valse) eden en dus het overtreden van het tweede gebod: ‘Al te vele verbreken de lieden tghebot gods in coemenschepen’ (f.72ra). Nochtans wordt erkend dat kooplui een bijdrage kunnen leveren aan het algemeen belang, bijvoorbeeld door goederen te vervoeren van een plaats waar die overvloedig zijn naar een locatie

van schaarste.²⁰ De intentie van de koopman is van groot belang: hij moet 'tprofijt van der ghemeenten' altijd voor het eigen profijt stellen (f.186vb-187vb).

In preken in het Franse taalgebied worden kooplui meestal negatief gewaardeerd, omdat ze ten koste van de minder fortuinlijke groepen zouden leven en zich weinig inzetten voor het algemeen belang. Naast handelaren werden herbergiers en advocaten weinig gewaardeerd. Herbergen werden zelfs als anti-kerk gezien (Taylor 1992, 148-150; Martin 1988, 374). In handschrift 2422 wordt benadrukt dat de herbergier verantwoordelijk is voor de zonden die in zijn herberg worden begaan, met name wanneer hij zijn etablissement openhoudt tijdens de mis: 'Die aldus [tijdens de mis] onghetidich de tavernen hopen hauden, van alle den sonden die men in hare lieder huus begaet, sij weder deelachtich aan' (f.101rb-va). Evenwel mag een herbergier zichzelf zondeloos laten betalen voor zijn verleende diensten (f.186vb-187ra). Advocaten moeten zich rechtvaardig gedragen (f.180ra-b), maar ze mogen op de heilige dag wel het wereldlijk recht bestuderen om op andere dagen recht te kunnen spreken (f.98rb-va). Zolang iemand de geboden volgt en een bijdrage levert aan het algemeen belang, of daartoe intentie heeft, is de waardering van de predikant nooit ronduit negatief.

Het lijkt erop dat de predikant zich richtte op de stedelijke (gegoede) burgerij, gezien de groepen die worden aangesproken en besproken in de preken. Dat is ook goed denkbaar wanneer men de goede relaties van de Gentse dominicanen met de stedelijke elite in acht neemt; die bezocht waarschijnlijk regelmatig dominicaanse predicaties. Huwelijk, handel, rechtspraak en bestuur komen allemaal aan bod, wat een religieus of semi-religieus publiek zo goed als uitsluit (Mertens 1993, 14). Ook de sterke nadruk op de *vita activa* wijst op een geïntendeerd lekenpubliek. In preken voor een semi-religieus publiek zou men enig gewag van de evangelische raden verwachten.²¹ Die zijn in handschrift 2422 nergens te bekennen. Het is desalniettemin waarschijnlijk dat broeders van de meester licentiaat of andere (parochie)geestelijken aanwezig waren bij de predicaties, iets waar de predikant mogelijk rekening mee hield. Wanneer er gesproken wordt over de noodzaak ten minste één mis te bezoeken op de heilige dag, leest men: 'het [de mis bezoeken] es bevolen werlike menschen; vele te meer behoerent gheestelike ende kerckelike persoene te doene' (f.103rb). Mogelijk lezen we hier een verkapte sneer van onze meester licentiaat naar zijn luiere collega's.

²⁰ Hierin ondersteunt handschrift 2422 de bevinding van Lis en Soly, die ook de positieve zijden van de middeleeuwse handel en handelaar beklemtonen. Volgens hen werd het beroep van handelaar regelmatig als nuttig en eerzaam gewaardeerd, mits het op de juiste wijze werd beoefend. Zie: Lis & Soly 2012, hoofdstuk 5, met name 223-312.

²¹ Kinable 2001, 11; de evangelische raden (kuisheid, gehoorzaamheid, armoede, enz.) werden nagestreefd door (semi-)religieuzen. Religieuzen bonden zich middels kloostergeloften aan het naleven van die raden.

De predikant zat niet in een ivoren toren. Hij wist dat zijn publiek het lastig vond de geboden na te leven. Vooral het houden van de heilige dag leverde problemen op. Een verplichte rustdag was niet voor iedereen evident. Zo wilden handelaren de zondagsmarkten bezoeken en wilden boeren soms op zondag oogsten. De predikant was op de hoogte van die dilemma's en stelde zijn publiek gerust: 'wij moghen in noede wat werken [op de heilige dag], sagen wij dat wij niet langhe leven en souden oft siec werden huut ghebreke' (f.112vb). Men zondigde niet als men op de heilige dag ten minste één mis in zijn geheel hoorde, voor zover men daartoe enigszins in staat was, en enkel uit grote nood werkte (f.26ra). Zondigde men toch, dan zou God iedereen pardonneren na oprecht berouw, waarachtige biecht en de juiste penitentie.

Dit betekent niet dat men licht om mocht springen met de geboden. Iedereen moest te allen tijde zijn uiterste best doen om zich in intentie en actie aan de geboden te houden. Een slechte intentie kan een handeling die *an sich* niet zondig is, namelijk vervormen tot doodzonde. Dit soort complexe punten wordt uitgelegd in eenvoudig taalgebruik. Ingewikkelde concepten worden vermeden of uitgelegd, zinsconstructies zijn overzichtelijk en er wordt veel herhaald.²² Daarnaast worden er veel concrete voorbeelden en exempla gegeven om lastige punten te verduidelijken. Om die redenen rekenden Axters (1956, 314-315) en Van Ruymbeke (1955, 68 & 102) de sermoenen al in de jaren vijftig van de twintigste eeuw tot de 'volkspreken' – preken gericht op de ongeletterde leek.

De *predicaties* lijken dus gefunctioneerd te hebben als voorbereiding op de paasbiecht, en waren waarschijnlijk gericht op de Gentse elite. Daarmee is de functie van de preken nog niet duidelijk. Veel prekenbundels in de late middeleeuwen waren bestemd om gelezen te worden (Zieleman 1978, 44-45; Zieleman 1993, 80-82). Dat lijkt ook voor handschrift 2422 te kloppen. Er zijn een inhoudsopgave en gerubriceerde opschriften aan de prekenbundel toegevoegd. Dat heeft vooral nut wanneer men het werk ter studie of als leesbundel wil gebruiken. Daarbij wijst de nadruk die op studie werd gelegd door de latere gebruiker van het handschrift, zuster Janneken, op een dergelijke functie van de preken. Het is tevens opvallend dat alle exempla in de bundel volledig zijn uitgeschreven. In veel overgeleverde preken ontbreken de exempla. Er wordt dan aangegeven op welke plaats een exemplum moet worden ingevoegd. De latere gebruiker moest het exemplum dan (weer) invullen. Dit was vooral het geval in preken die bestemd waren als concept voor geestelijken (Taylor 1992, 68). Handschrift 2422 lijkt derhalve ter persoonlijke stichting zijn te vervaar-

²² De predikant verloochent zijn geleerde achtergrond niet, maar stelt telkens de didactiek voorop door ingewikkelde argumenten achterwege te laten of die duidelijk en concreet uit te leggen. Van Ruymbeke (1955, 67) laat zien dat er scholastieke begrippen worden gebruikt als 'jonstelijke minne' en 'begheerlike kracht'. Bovendien wordt Thomas van Aquino (†1274), scholast bij uitstek, relatief vaak aangehaald als autoriteit: er wordt 237 maal een autoriteit aangehaald, 56 keer betreft het Aquino.

digd, als een leidraad voor de juiste levenswandel of, gezien de precieze uitzetting van de mogelijke zonden tegen de Decaloog, als zondenspiegel.

Hoewel geen uitsluitel gegeven kan worden over de geïntendeerde lezer(s) van de preken, wijzen de aanwezigheid van de exempla, de band en de inhoud van de preken naar een lid van de Gentse goeude burgerij. Dat zou aansluiten bij ontwikkelingen in het Duitse taalgebied, waar volkstalige devotionele teksten vanaf de veertiende eeuw meestal bedoeld waren voor lezende leken in machtsposities (Bast 1977, 6-9). Een (semi-)religieuze gebruik(st)er kan voor handschrift 2422 echter niet uitgesloten worden.

Een laatste aanwijzing voor de mogelijkheid dat de prekenbundel vervaardigd is door of voor een goeude leek, vinden we in het boekbezit van de voorstaande Elisabeth de Grutere († ca. 1500). Als weduwe van de Gentse stadsbestuurder Simon Borluut († 1488) liet ze bij haar overlijden zeventig volkstalige boeken na aan het begijnhof O.L.V. ter Hooie in Gent, waar Elisabeth na Simons dood was gaan wonen (Zwart 2015, 61 & 65-68; Cassiman 1951). Deze donatie is vastgelegd in een boekenlijst, waarin onder andere de volgende werken beschreven staan: 'eenen bouc die inhalt XXX sermoenen van den gheboden in tghemeene', 'een bouckin met vele goede leeringhe ghenomen huut sermoenen' en 'een bouckin van sermoenen die ghepredict waren in eenen Vasten in tjaer M CCCC ende LXI' (Derolez 1999, 27-31; Cassiman 1951). Blijkbaar was het voor goeude Gentse leken niet uitzonderlijk Middelnederlandse preken over de Decaloog te bezitten.

CONCLUSIE

De predikant van de sermoenen laat zien dat hij midden in de ontwikkelingen van zijn tijd stond. Zijn geleerde achtergrond heeft geenszins in de weg gestaan van zijn ogenschijnlijke doel: het onderrichten van zijn publiek in de zondenleer en de juiste christelijke levenswandel. Het taalgebruik in de sermoenen is simpel en gecompliceerde onderwerpen worden eenvoudig gemaakt met behulp van concrete voorbeelden en exempla. De predikant heeft de Decaloog gekozen als middel voor zijn onderricht. Dat lijkt voor ons een logische keuze, maar was geenszins vanzelfsprekend. De Zeven Hoofdzonden werden in de vijftiende eeuw nog regelmatig gebruikt in de volkstalige leken-catechese. De keuze voor de Tien Geboden getuigt zodoende van de academische achtergrond van de predikant, waar de Decaloog al langer een gevestigd catechesemiddel was.

Ondanks de keuze voor de Decaloog lijkt de predikant zich te hebben gericht op een lekenpubliek. Alle groepen uit de maatschappij werden door hem gewaardeerd, mits ze iets bijdroegen aan het algemeen belang, en kooplieden kregen relatief veel aandacht. Ook het gezin en huishouden komen

regelmatig onder de aandacht. De verwachtingen die de predikant van zijn publiek had, waren realistisch. Wie in zonde verviel, zou na oprechte en juiste boetedoening vergeven worden. Dat alles, in combinatie met de goede relaties van de Gentse dominicanen met de stedelijke elite, de nadruk op de *vita activa* en de didactische stijl van de predikant, wijzen erop dat de predicaties waren gericht op een publiek van gegoede Gentse leken, die moesten worden voorbereid op de (paas)biecht.

Wie de preken heeft geschreven of laten schrijven, zal waarschijnlijk nooit vastgesteld worden. Gelukkig geeft het handschrift wel aanwijzingen over zijn mysterieuze eerste bezitter(s). De uiterlijke kostbaarheid van de codex verdraagt dat het in bezit moet zijn geweest van iemand met voldoende middelen. Bovendien was de binder actief in kringen van de gegoede Vlaamse burgerij en had de dominicaanse predikant van het handschrift waarschijnlijk goede relaties met Gentse elite. Daarnaast toont de boekenlijst van Elisabeth de Grutere aan dat die elite soortgelijke werken bezat. Mogelijk was de vroege gebruiker van het handschrift iemand uit dezelfde groep gegoede Gentse leken waarop de predikant zich heeft gericht. De preken functioneerden waarschijnlijk als een soort zondenspiegel, ter (persoonlijke) stichting van de gebruiker. Het handschrift is, als vroege Middelnederlandse Decaloog-preekcyclus, één van de werken die beantwoordden aan de toegenomen vraag naar preekliteratuur in de vijftiende eeuw.

BIJLAGE

In deze bijlage is een overzicht opgenomen van de verdeling van de stof over het handschrift. Zo begint het handschrift met twee preken over de geboden in het algemeen, die folia 5ra-13vb beslaan. Het eerste gebod wordt in zeven preken behandeld, op f.13vb-59va, et cetera. Het negende en tiende gebod zijn samengevoegd in één sermoen.

Gebod	Preken	Folia
[Algemeen]	2	5ra-13vb
Gij zult geen afgoden vereren, maar Mij alleen aanbidden en boven alles beminnen	7	13vb-59va
Gij zult de Naam van de Heer uw God, niet zonder eerbied gebruiken	5	59va-90ra
Wees gedachtig, dat gij de dag des Heren heiligt	7	90ra-146ra
Eert uw vader en uw moeder	2	146ra-161ra
Gij zult niet doden	1	161ra-167vb
Gij zult geen onkuisheid doen	1	167vb-174vb
Gij zult niet stelen	4	174vb-205ra
Gij zult tegen uw naaste niet vals getuigen	1	205va-213rb
Gij zult geen onkuisheid begeren	½	213rb-224rb
Gij zult niet onrechtvaardig begeren, wat uw naaste toebehoort	½	Ibid.

BIBLIOGRAFIE

ARTS 1913

J. Arts, *De predikheeren te Gent 1228-1854* (Gent: Siffer, 1913).

AXTERS 1956

S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, vol. III: de Moderne Devotie, 1380-1550 (Antwerpen: De Sikkel, 1956).

BANGE 2007

P. Bange, *Moraliteyt saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 2007).

BAST 1997

R.J. Bast, *Honor your fathers. Catechisms and the Emergence of a Patriarchal Ideology in Germany 1400-1600* (Leiden: Brill, 1997).

BLOOMFIELD 1952

M.W. Bloomfield, *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special Reference to Medieval English Literature* (East Lansing: Michigan State University Press, 1952).

BOSMA 2001

J. Bosma, 'Preaching in the Low Countries, 1450-1650', in L. Taylor (red.), *Preachers and People in the Reformation and Early Modern period* (Leiden: Brill, 2001) 327-355.

BOSSY 1988

J. Bossy, 'Moral Arithmetic: Seven Sins into Ten Commandments', in E. Leites (ed.), *Conscience and Casuistry in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988) 214-234.

BOULTON 2015

M.B. McCann Boulton, *Sacred Fictions of Medieval France: Narrative Theology in the Lives of Christ and the Virgin, 1150-1500* (Cambridge: D.S. Brewer, 2015).

CASSIMAN 1951

A. Cassiman, 'Drie verdwaalde stukken uit het archief van O.L.Vr.Ter Hoyen, begijnhof te Gent', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 5 (1951) 319-329.

DE MECHELEER 2000

L. de Mecheleer, *De orde van de dominicanen: monasticon* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2000).

DEROLEZ 1999

A. Derolez (red.), *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, vol. III: Counts of Flanders, Provinces of East Flanders, Antwerp and Limburg (Brussel: Paleis der Academieën, 1999).

DESPLENTER 2010

Y. Desplenter, 'Huis-tuin-en-keukenmoraal? Jan van Leeuwen en de Tien Geboden', *Spiegel der Letteren* 52, 1 (2010) 1-29.

DLABAČOVÁ 2014

A. Dlabáčová, *Literatuur en observantie: de Spieghel der volcomenheit van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding* (Hilversum: Verloren, 2014).

KINABLE 2001

D. Kinable, 'Een wereldbeschouwelijke spiegel voor de leek: codex Marshall 29', *Spiegel der Letteren* 43 (2001) 3-31.

LIS & SOLY 2012

C. Lis en H. Soly, *Worthy efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre-industrial Europe*. Studies in Global Social History 10 (Boston: Brill, 2012).

MAENHAUT 2013

E. Maenhaut, *Handschrift Gent, UB, 2422: Sermoenen over de Tien Geboden in 1463 gepredikt te Gent door een "meeseter lesenciaet inder godheit". Studie en editie* (Universiteit Gent: ongepubliceerde masterthesis, 2013).

Ook op: http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/002/060/407/RUG01-002060407_2013_0001_AC.pdf (laatst geraadpleegd 19-05-2016).

MARTIN 1988

H. Martin, *Le métier de prédicateur à la fin du Moyen Age, 1350-1530* (Parijs: Latour-Mauborg, 1988).

MERTENS 2009

Th. Mertens, 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese', in Th. Mertens, P. Stoop & C. Burger (red.), *De Middelnederlandse preek* (Hilversum: Verloren, 2009) 9-66.

MIXSON & ROEST 2015

J.D. Mixson en B. Roest (red.), *A Companion to Observant Reform in the Late Middle Ages and Beyond*. Brill's companions to the Christian tradition 59 (Leiden – Boston: Brill, 2015).

NEEDHAM 1979

P. Needham, *Twelve Centuries of Bookbindings, 400-1600* (New York – Londen: Oxford University Press, 1979).

ONLINE MNW

Online Middelnederlands Woordenboek. Te raadplegen op: <http://gtb.inl.nl/> (laatst geraadpleegd 18-05-2016). Gebaseerd op E. verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek I–XI* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1885-1952).

PANSTERS 2007

K. Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen 1200-1500* (Hilversum: Verloren, 2007).

REYNAERT 2004

J. Reynaert, 'Boekbinders, *scribers* en boekproductie te Gent ca. 1430-1530. Het traditionele ambacht tegenover de drukpers: breuk of continuïteit?', in H. Pleij, J. Reynaert e.a. (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne tijd* (Gent: Academia Press, 2004) 85-102.

SCHEEPSMA 2005

W.F. Scheepsma, *De Limburgse sermoenen (ca. 1300). De oudste preken in het Nederlands* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005).

SHERWOOD-SMITH e.a. 2003-2008

M.C. Sherwood-Smith, P. Stoop e.a., *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550*, 7 vols. (Leuven: Peeters, 2003-2008).

SIMONS 1991A

W. Simons, 'De dominicanen: een orde van predikers' in W. Simons e.a. (red.), *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oud dominicanenklooster te Gent* (Tielt: Lannoo, 1991) 11-36.

SIMONS 1991B

W. Simons, 'Het dominicanenklooster te Gent: 1228-1796', in W. Simons e.a. (red.), *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oud dominicanenklooster te Gent* (Tielt: Lannoo, 1991) 37-60.

SMITH 2014

L. Smith, *The Ten Commandments. Interpreting the Bible in the Medieval World*, Studies in the History of Christian traditions 175 (Leiden: Brill, 2014).

STOOP 2009

P. Stoop, 'Uit het geheugen? Het gebruik van de Bijbel in biechtvaderpreken van Jan Storm (†1488)' in Th. Mertens, P. Stoop & C. Burger (red.), *De Middelnederlandse preek* (Hilversum: Verloren, 2009) 133-183.

TAYLOR 1992

L. Taylor, *Soldiers of Christ. Preaching in Late Medieval and Reformation France* (Oxford: Oxford University Press, 1992).

TROELSTRA 1903

A. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie* (Groningen: J.B. Wolters, 1903).

VAN RUYMBEKE 1955

M. van Ruymbeke, *Gentse vastensermoenen uit het jaar 1463. Bijdrage tot de studie van de Middelnederlandse geboden- en exempelliteratuur* (Universiteit Gent: ongepubliceerd proefschrift, 1955).

WARNAR 1993

G. Warnar, 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek', in Th. Mertens e.a. (red.) *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (Amsterdam: Prometheus, 1993) 36-51.

WIJSMAN 2008

H. Wijsman, 'Two petals of a fleur. The Copenhagen *Fleur des histoires* and the production of illuminated manuscripts in Bruges around 1480', *Fund og Forskning i Det Kongelige Bibliotheks samlinger* 47 (2009) 17-72.

WIJSMAN 2010

H. Wijsman, *Luxury Bound. Illustrated manuscript production and noble and princely book ownership in the Burgundian Netherlands (1400-1550)* (Turnhout: Brepolis, 2010).

ZIELEMAN 1978

G.C. Zielemans, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken* (Leiden: E.J. Brill, 1978).

ZIELEMAN 1993

G.C. Zielemans, 'Preken als litteraire documenten', in Th. Mertens e.a. (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (Amsterdam: Prometheus, 1993) 8-35.

ZWART 2015

C. Zwart, 'Religieuze literatuur in lekenhanden. Het "boekentestament" van Elisabeth de Grutere (†1500 Gent) als voorbeeld van laatmiddeleeuws boekbezit en -gebruik door stedelijke leken', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 22 (2015) 61-82.